

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра логопедії та спеціальних методик

Дипломна робота
магістра

з теми: **«ФОРМУВАННЯ ВМІННЯ СЛОВОЗМІНИ У
ДОШКІЛЬНИКІВ ІЗ СТЕРТОЮ ДИЗАРТРІЄЮ»**

Виконала магістрантка
заочної форми навчання
спеціальності: 016 Спеціальна освіта. Логопедія
Гергележиу Любов Костянтинівна

Керівник:
Левицький В.Е. кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри логопедії та спеціальних методик

Рецензент:
Вержиховська О.М. кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри
психолого-медико-педагогічних
основ корекційної роботи

м. Кам'янець-Подільський – 2021 року

Зміст

Вступ	3
Розділ I. Дизартрія як порушення мовленнєвого розвитку та розвиток граматичної сторони мовлення у дітей із стертою дизартрією	
1.1. Дизартрія як порушення мовленнєвого розвитку.....	7
1.2. Стерта дизартрія як порушення мовленнєвого розвитку.....	14
1.3. Клініко-педагогічна характеристика дітей зі стертою дизартрією.....	20
1.4. Клініко-педагогічна характеристика дітей зі стертою дизартрією.....	24
Висновки до розділу	28
Розділ II. Дослідження вмінь з словозміни у дітей зі стертою дизартрією та опис методичних рекомендацій щодо їх формування та корекції	
2.1. Мета, завдання, методи і організація дослідження.....	31
2.2. Проведення дослідження вмінь словозміни та опис результатів.....	36
2.3. Методичні рекомендації щодо розвитку і корекції словозміни у дошкільників зі стертою дизартрією.....	50
Висновки до розділу	66
Висновки	70
Список використаних джерел	75

Вступ

Актуальність дослідження. Численною категорією дітей дошкільного віку, які страждають відхиленням у розвитку, є діти, що мають мовленнєві порушення. Актуальність проблеми обумовлена й тим, що у сучасній дошкільній освіті відбулася низка реформних змін. Згідно із Законом України «Про освіту», Державною національною програмою «Освіта», розроблено Базовий компонент дошкільної освіти, у якому визначено необхідний рівень знань дошкільників, що характеризується набором особистих компетентностей, здібностей, теоретичних уявлень і практичних умінь дитини. На сьогодні група порушень звуковимови охоплює численні недоліки, що відрізняються своїми проявами і механізмами – це дислалії, рінолалії та дизартрії.

Термін дизартрія походить з грецької і у перекладі означає розлад чіткого, роздільного, артикульованого мовлення. При дизартрії загальна схема слова, що вимовляється, залишається збереженою, проте вимова багатьох звуків є ускладненою внаслідок порушень у техніці виконання мовленнєвих рухів. Найбільш характерною особливістю є стертість і змазаність артикуляції. Дослідження довели, що всі діти зі стертою дизартрією для підтвердження органічної природи порушення потребують раннього їх виявлення, комплексного обстеження і спеціальної корекційної допомоги.

В основу порушень звуковимови, усунення яких пов'язане зі значними труднощами, покладено легкі розлади іннервації мовленнєвої мускулатури, так звану, органічну мікросимптоматику. Формування граматичної будови мовлення займає особливе місце у розвитку дитини. Складаючи основу розвитку монологічного зв'язного мовлення, граматична сторона є необхідною умовою функціонування мовлення, як засобу комунікації. Від ступеня розвитку граматичних засобів залежить успішне навчання у школі.

Розвиток граматичного ладу мовлення передбачає формування морфологічної сторони (зміна слів за числами, відмінками, часами), способів словотвору та синтаксису (засвоєння різних типів словосполучень і речень).

Розвиток граматичного ладу мовлення взаємопов'язаний з когнітивним розвитком дитини; граматичні категорії засвоюються з поступовим ускладненням: спочатку: загальні правила граматики, потім спеціальні окремі. На початкових етапах оволодіння граматиною неминуча наявність різного роду помилок. Діти з нормальним мовленнєвим розвитком опановують основні правила граматики рідної мови вже до 5 років.

У дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку відзначаються порушення граматичної будови мовлення, які суттєво ускладнюють розвиток усного мовлення в цілому, негативно впливають на оволодіння писемним мовленням у процесі шкільного навчання. У зв'язку з постійним збільшенням числа дітей зі стертою дизартрією проблема формування у них граматичної будови мовлення (зокрема словозміни) займає актуальне місце у сучасній логопедії.

У дітей зі стертою дизартрією відзначається порушення вимовної сторони, яке негативно впливає на формування інших компонентів мовленнєвої системи. У дослідженнях відзначається, що у дітей зі стертою дизартрією, порушення фонетичної сторони негативно впливають на формування фонематичного, лексичного та граматичного компонентів мовленнєвої функціональної системи.

Відзначається, що з точки зору рівня сформованості лексичного і граматичного ладу мовлення категорія дітей зі стертою формою дизартрії характеризується неоднорідністю, варіативністю симптоматики: від незначної затримки формування морфологічної і синтаксичної системи мовлення до виражених порушень експресивного мовлення.

Основним механізмом порушення лексичного і граматичного ладу мовлення у дітей зі стертою дизартрією є недорозвинення диференціації фонем, що викликає труднощі розрізнення лексем через нечіткість слухового і кінестетичного образу слова і особливо закінчень.

З огляду на значний ступінь поширеності такого порушення як стерта дизартрія і той факт, що вторинне відставання у формуванні граматичної будови входить у структуру цього порушення, актуальним є виявлення

характеру сформованості вмінь словозміни у цієї категорії дошкільників та оптимізація їх логопедичного супроводу.

Мета дослідження: виявлення стану розвитку та обґрунтування методичних рекомендацій щодо формування вмінь з словозміни у дошкільників із стертою дизартрією.

Гіпотеза дослідження: з огляду на негативний вплив фонетичного порушення на формування всіх компонентів системи мовлення (зокрема на розвиток лексико-граматичної сторони), можна припустити, що у дошкільників зі стертою дизартрією є ряд недоліків у сформованості вмінь з словозміни, що потребує спеціальної корекційно-розвивальної роботи спрямованої на покращення ситуації. Аналіз вмінь та особливостей словозміни у дітей зі стертою дизартрією, а також побудова логопедичної роботи з урахуванням виявлених специфічних труднощів дозволить підвищити ефективність формування граматично правильного мовлення у дітей даної групи.

Об'єкт дослідження: мовлення дошкільників із дизартрією.

Предмет дослідження: процес формування вмінь із словозміни у дошкільників зі стертою дизартрією.

Завдання дослідження:

- 1) вивчити і проаналізувати психолого-педагогічну і логопедичну літературу з проблеми формування словозміни у дітей дошкільного віку;
- 2) обґрунтувати і описати методiku дослідження вмінь з словозміни у дітей дошкільного віку зі стертою дизартрією;
- 3) виявити стан розвитку вмінь з словозміни у дошкільників зі стертою дизартрією;
- 4) розробити методичні рекомендації з розвитку вмінь словозміни у дошкільників зі стертою дизартрією;
- 5) сформулювати висновки проведеного дослідження.

Методи дослідження: теоретичний (аналіз психолого-педагогічної та логопедичної літератури); емпіричний (проведення констатувального,

формуального експерименту); інтерпретаційний (кількісний і якісний аналіз даних); статистичної обробки результатів.

Елементи наукової новизни уточнено окремі змістові сторони наповнення явища «формування словозміни».

Практичне значення отриманих результатів. Отримані дані будуть мати практичний інтерес для логопедів закладів дошкільної освіти та батьків дітей з дизартрією.

База дослідження: дослідження проводилося на базі закладу дошкільної освіти №10 комбінованого типу «Попелюшка» Чернівецької міської ради.

Структура роботи: дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел.

Висновки

Стерта дизартрія у дітей відноситься до числа розповсюджених і, разом з тим, недостатньо досліджених порушень мовленнєвого розвитку. Етіологія стертої дизартрії пов'язується з органічними причинами, що впливають на формування нервової системи у пренатальний, натальний і ранній постнатальний періоди.

Діти зі стертою формою дизартрії нагадують дислаликів. Однак при обстеженні виявляються несприятливі фактори у анамнезі, органічна мікросимптоматика у неврологічному статусі, а також труднощі при проведенні корекційної роботи. Якщо при дислалії порушення пов'язане з неправильною вимовою окремих звуків або груп, то при дизартрії страждає не тільки звуковимова, але й голос, темп, плавність, модуляція, дихання. Випадки розладу звуковимови, що поєднуються з порушенням голосу й дихання, не можна розглядати як складну дислалію або затримку мовленнєвого розвитку. У цих випадках правильним є висновок: стерта форма дизартрії, при якій необхідно вести комплексну корекційну роботу, яка поєднується з ЛФК, спеціальною артикуляційною гімнастикою, логопедичним масажем.

Звуки при стертій дизартрії ставляться тими ж способами, що й при дислалії, але довго не автоматизуються і не використовуються у мовленні дитини. Достатньо часто відмічається бокове і міжзубне викривлення звуків. Діти з труднощами вимовляють слова складної складової структури, спрощують звуконаповнюваність, пропускаючи приголосні звуки при збігу. Можливі випадки, коли при вмінні правильно вимовляти ізольовані звуки спостерігається їх пропуск у словах, спрощення вимови складних за артикуляційними ознаками слів, перекручування. Можливі також заміни між найскладнішими за артикуляцією звуками (подібними за звучанням, але протилежними за місцем чи способом утворення), що вказує на наявність не тільки порушень моторного характеру, але й недорозвитку фонематичних процесів. Найбільш поширеними є порушення вимови свистячих, за ними –

шиплячих звуків. Менш поширеними виявляються порушення вимови сонорних.

Словозміна в українській мові характеризується великою різноманітністю флексій, які систематизували при формоутворенні у різні типи відмінків іменників, прикметників та дієвідмін дієслів. Загальною тенденцією дитячого мовлення є початкове засвоєння найбільш частих флексій. Інші варіанти закінчень, що виражають теж граматичне значення, відсутні у мовленні, не замінюються продуктивними флексіями. Чим більше флексій використовується у мовленні для вираження одного і того ж граматичного значення, тим важче засвоюються ці форми.

Граматичні форми словозміни з'являються у дітей зі стертою дизартрією в тій же послідовності, що і за нормального мовленнєвого розвитку. Своєрідність оволодіння граматичними категоріями полягає у повільному темпі засвоєння. Порушення обумовлені недорозвиненням морфологічних і синтаксичних узагальнень, несформованістю операцій граматичного конструювання, вибору мовленнєвих одиниць.

Однією з причин недостатньої сформованості граматичної будови мовлення, є порушення диференціації фонем. Це викликає труднощі розрізнення граматичних форм слів через нечіткість слухового і кінестетичного образу слова і особливо закінчень. У зв'язку з цим переважно страждає морфологічна і граматична система мовлення, формування яких тісно пов'язане з протиставленням закінчень за їх звуковим складом.

Для дітей зі стертою дизартрією характерним є два способи засвоєння граматичної будови: засвоєння слів у їх нерозчленованому, цілісному вигляді (на основі імітації); оволодіння процесом розчленування слів на складові морфеми (на основі механізмів аналізу та синтезу), яке здійснюється у дітей з дизартрією більш уповільненими темпами.

Відповідно до визначеної мети були поставлені завдання експериментальної частини дослідження:

- Визначення змісту методики дослідження вмінь з словозміни у

дошкільників з нормотиповим розвитком мовлення та зі стертою дизартрією.

- Проведення констатувального психолого-педагогічного експерименту.
- Аналіз отриманих експериментальних даних.
- Визначення методичних рекомендацій щодо формування і корекції

словозміни у дітей зі стертою дизартрією.

Методика дослідження включила в себе наступні розділи:

1. Вивчення словозміни іменників.
2. Вивчення словозміни дієслів.
3. Вивчення словозміни прикметників.

За даними експерименту можна зробити висновок, що у дітей контрольної групи словозміна іменників, прикметників і дієслів розвинута на високому рівні і розвиток продовжується. Менш успішно діти впоралися із завданнями на словозміну іменників, що пояснюється тим, що система закінчень іменників відрізняється великою різноманітністю, що призводить до труднощів засвоєння.

Результати діагностики сформованості вмінь з словозміни у дітей зі стертою дизартрією показали, що рівень розвитку у дітей експериментальної групи відстає від дітей з нормотиповим розвитком мовлення. Найменш сформовано у дітей словозміна іменників, що пов'язано з варіативністю системи закінчень, наявністю винятків з правил словозміни, що, у свою чергу, призводить до труднощів засвоєння. Словозміна прикметників і дієслів у дітей зі стертою дизартрією сформована краще.

Шляхи формування граматично правильного мовлення дошкільників визначаються на основі знання загальних закономірностей становлення мовлення, безпосереднього вивчення граматичних умінь дітей і аналізу причин аграматизмів. До них відносять: утворення сприятливого мовленнєвого середовища, яке надає зразки грамотного мовлення; спеціальне навчання дітей правильним граматичним формам (корекція та попередження аграматизмів); формування правильних граматичних навичок у практиці мовленнєвого спілкування.

Корекція граматично неправильних форм та попередження граматичних помилок пов'язані між собою. виправлення помилок у одних дітей є попередженням їх у інших. Крім корекції порушених граматичних форм, з метою попередження помилок, на заняттях поступово відпрацьовують і ті форми, які відсутні у мовленні дитини на даний час, а також уточнюють і закріплюють форми, що використовуються правильно.

Важливою умовою засвоєння дитиною граматичної будови мови є формування орієнтування у звуковій формі слова, розвиток уваги до звучання граматичних форм.

На заняттях діти навчаються змінювати слова, будувати речення і утворювати форми слів. Ці завдання реалізуються у комплексі, у взаємозв'язку і взаємодії з вирішенням інших мовленнєвих завдань у процесі лексичної роботи, навчання зв'язного мовлення.

Під час корекції граматичної сторони мовлення дотримуються послідовних етапів навчання:

1. Поширення обсягу розуміння окремих граматичних форм і мовлення в цілому. Дітей навчають розуміти смисл того, що говорять, орієнтуючись на закінчення іменника, розрізнення одного та багатьох предметів тощо.

2. Засвоєння граматичних форм шляхом виконання різноманітних вправ та використання граматичних засобів у власному мовленні.

3. Самостійне утворення форми нового слова за аналогією зі знайомим.

4. Навчання оцінювати граматичну правильність власного та чужого мовлення, визначати, як можна, а як не можна говорити.

5. Корекція та навчання новим граматичним формам відбувається на спеціальних заняттях з розвитку лексико-граматичних категорій, а їх уточнення, закріплення і використання продовжується і на інших видах занять (з розвитку звуковимови, підготовки до навчання грамоти, розвитку зв'язного мовлення).

Диференціація кожної граматичної форми, особливо на початковому етапі, передбачає таку послідовність роботи.

1. Порівняння денотатів (предметів, ознак, дій) за картинками, у реальній ситуації і виділення відмінностей (наприклад, розподілити у два рядки картинки із зображенням одного предмета і багатьох).

2. Виділення спільного граматичного значення ряду словоформ у імпресивному мовленні.

3. Співвіднесення виділеного значення з флексією.

4. Фонематичний аналіз виділеної флексії.

5. Письмове позначення флексії (якщо діти знають букви).

6. Закріплення зв'язку граматичного значення і флексії у словосполученнях.

7. Закріплення форми словозміни у реченні і зв'язному мовленні.

Таким чином, аналіз вмінь та особливостей словозміни у дітей зі стертою дизартрією, а також побудова логопедичної роботи з урахуванням виявлених специфічних труднощів дозволить підвищити ефективність формування граматично правильного мовлення у дітей даної групи.

Із ускладненням змісту навчання і методикою організації занять від поступового превалювання наочного матеріалу, від зв'язку граматичних форм з наочними життєвими ситуаціями здійснюється перехід до словесних прийомів. Знижується роль ігор із іграшками, більше використовуються картинки, словесні дидактичні ігри (зокрема лексико-граматичні). Широко використовується зразок граматичної форми. Засвоєння граматики полегшується розвитком елементів логічного, абстрактного мислення, формуванням мовленнєвих узагальнень. Удосконалення граматичної будови відбувається переважно у зв'язку з розвитком зв'язного мовлення.

Список використаних джерел:

1. Бех І.Д. Особистісно-зорієнтоване виховання. – К.: ІЗМН – 1998. – 204 с.
2. Белякова Л.И., Волоскова Н.Н. Логопедия. Дизартрия. – М.: ВЛАДОС, 2009. – 287 с.
3. Борисов А. Роскошь человеческого общения. – К: RISK, 1998. – 184 с.
4. Головаха Е.И., Панина Н.В. Психология человеческого взаимопонимания. – К.: Институт соціології НАН України, 2002. – 223 с.
5. Запорожец А.В. Избранные психологические труды: в 2-х т. – М.: Просвещение, 1986. – Т. 1. – 427 с.
6. Игры в логопедической работе с детьми: Пособие для логопедов и воспитателей детских садов: / Под ред. В.И. Селиверстова. – К.: Радянська школа, 1985, – 185с.
7. Ілляшенко Т.Д., Стадненко Н.І. Аномальна дитина в школі: Навчально-методичний посібник. – К.: УСДО, 1995. – 120 с.
8. Ільюк Б.А. Спілкування в учбовій діяльності дошкільників // Радянська школа, 1982. – №11. – С. 35-39.
9. Карелина И.Б. Новые направления в коррекции минимальных дизартрических расстройств // Дефектология. – 2000. – № 1. – С. 24-26.
10. Киричук О.В. Проблема спілкування як об'єкт педагогічних досліджень // Радянська школа. – 1973. – № 6. – С. 5-14.
11. Коломинский Я.Л. Познание человека человеком в свете проблем межличностных отношений // Теоретические и прикладные проблемы психологии познания людьми друг друга. – Краснодар, 1975. – С.33-35.
12. Коломинский Я.Л. Психология детского коллектива. Система личных взаимоотношений. – Минск: Народная Асвета, 1984. – 240 с.
13. Корнєв М.Н., Коваленко А.Б. Соціальна психологія. – Київ: Київська книжкова фабрика, 1995. – 304 с.
14. Лангмейер І., Матейчик З. Психическая депривация в детском возрасте. – Прага, 1984. – 289 с.
15. Левина Р.Е. Общая характеристика недоразвития речи у детей и его

- влияние на овладение письмом. – М.: Просвещение, 1981. – 232 с.
16. Леонтьев А.А. Психология общения. – М.: Смысл, 1997. – 365 с.
 17. Лінгводидактика в сучасних закладах освіти. – Одеса: ПНЦ АПН України, 2001. – 269 с.
 18. Липа В.А. Основы коррекционной педагогики. – Донецк: Лебідь, 2002. – 327 с.
 19. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения. – М.: Просвещение, 1986. – 430 с.
 20. Логопедія: підручник / За ред. М.К. Шеремет. – Вид. 3-тє, перер. та доповнене. – К.: Видавничий дім «Слово», 2015. – 776 с.
 21. Логопедия: Учебное пособие для студентов педагогических институтов / Под редакцией Л.С. Волковой. – М.: Просвещение, 1989. – 528 с.
 22. Лопатинська В. Морально-гуманістичний зміст спілкування // Шлях освіти. – 2003. – №1. – С.27-30.
 23. Лурия А.Р. Язык и сознание / А.Р. Лурия. – М.: МГУ, 1979. – 307 с.
 24. Малятко. Програма виховання дітей дошкільного віку. – К.: НДІ педагогіки України, 1991. – 198 с.
 25. Миронова С.П. Олігофренопедагогіка. Компактний навчальний курс: Навчальний посібник / С.П. Миронова / – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2007. – 204 с.
 26. Нікіщенко Г. Підготовка дітей з вадами мовлення в компенсуючому дитячому садку (групі) // Дитячий садок. – 2005. – №35. – Вкладка.
 27. Парыгин Б.Д. Анатомия общения: Учебное пособие. – СПб.: Издательство Михайлова В.А., 1999. – 301 с.
 28. Практикум по социально-психологическому тренингу. 3-е изд. / Под ред. Б.Д. Парыгина. – СПб: Изд. Михайлова В.А., 2000. – 352 с.
 29. Прикладная конфликтология: Хрестоматия / Составитель К.В. Сельченко. – Минск: Харвест, 1999. – 624 с.
 30. Предупреждение нарушений чтения и письма у детей с недостатками произношения. – М.: Просвещение, 1965. – 451 с.
 31. Психотерапія в логопедичній практиці: Методичні рекомендації /

Укладач Н.М. Ушанська. – К.: РУМК, 1992. – 24 с.

32. Развитие общения у дошкольников / Под редакцией А.В. Запорожца, М.И. Лисиной. – М.: Педагогика, 1982. – 235 с.

33. Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология. – Санкт-Петербург: Питер, 1999. – 416 с.

34. Савченко М.А. Методика виправлення вад вимови фонем у дітей. – К.: Освіта. 1992. – 176 с.

35. Савченко О.Я. Сучасний урок у початкових класах: Посібник для вчителя. – К.: Магістр-8, 1997. – 256 с.

36. Савчин М. Педагогічна психологія. – Дрогобич: Відродження, 1998. – 142 с.

37. Селиверстов В.И. Заикание у детей: Психокоррекционные и дидактические основы логопедического воздействия. – М.: ВЛАДОС, 2000. – 208 с.

38. Селиверстов В.И. Современный комплексный метод преодоления заикания // Расстройства речи у детей и подростков / Под редакцией С.С. Ляпидевского. – М.: Просвещение, 1979. – 393 с.

39. Семенова К.А. Восстановительное лечение больных с резидуальной стадией детского церебрального паралича – М.: Антидор, 1999. – 384 с.

40. Словарь практического психолога / Составитель С.Ю. Головин. – Минск: Харвест, 1998. – 800 с.

41. Смирнова Е.О., Калягина Е.В. Отношение популярных и непопулярных дошкольников к сверстникам // Вопросы психологии. – №3. – 1998. – С.50-60.

42. Соботович Е.Ф. Методика выявления речевых нарушений у детей и диагностика их готовности к школьному обучению. – К.: ПП «Компанія «Актуальна освіта», 1998. – 127 с.

43. Соботович Е.Ф. Нарушения речевого развития у детей и пути их коррекции. – К.: ІСДО, 1995. – 204 с.

44. Соботович Е.Ф., Чернопольская А.Ф. Проявления стертых дизартрий и методы их диагностики // Дефектология. – 1974. – № 4. – С.27-34.

45. Социальная психология личности в вопросах и ответах / Под редакцией В.А. Лабунской. – Кишинев: Гардарика, 1999. – 397 с.

46. Таранов П.С. Приемы влияния на людей. – Симферополь: Таврия, 1995. – 496 с.
47. Тарасун В.В. Логодидактика. Навчальний посібник для вищих навчальних закладів. – К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 2004. – 348 с.
48. Тарасун В.В. Психолого-педагогічна допомога дітям переддошкільного віку з особливостями в розвитку. Монографія. – К.: Видавництво НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2012. – 392 с.
49. Тарасун В.В. Морфофункціональна готовність до шкільного навчання дітей з особливостями в розвитку. Монографія. – К.: Вид-во НПУ ім.М.П. Драгоманова, 2008. – 299 с.
50. Теорія і практика сучасної логопедії: Збірник наукових праць: Вип. 3. – К.: Актуальна освіта, 2006. – 148 с.
51. Типове положення про дошкільні установи, для дітей з порушеннями мовлення
52. Тишина Л.А. Влияние словарной работы на развитие связной речи дошкольников с общим недоразвитием речи / Л.А. Тишина, Г.Р. Кузахметова// Логопедия. – 2007. – №2. – С.59-63.
53. Трофименко Л. Новий зміст корекційного навчання з розвитку мовлення дітей середнього дошкільного віку із ЗНМ II–III ступенів // Дефектологія. 2007. – №3. – С.34-40.
54. Туманова Т.В. О словообразовательной компетенции детей с общим недоразвитием речи // Логопед в детском саду. – 2006. – №5. – С.17-19.
55. Филичева Т.Б., Чевелева Н.А. Логопедическая работа в специальном детском саду. – М.: Просвещение, 1987. – 464 с.
56. Филичева Т.Б., Чевелева Н.А., Чиркина Г.В. Основы логопедии. – М.: Просвещение, 1989. – 317 с.
57. Хрестоматия по логопедии. /Под ред. Л.С.Волковой. В.И.Селиверстова. – М.: Просвещение, 1997. – Т.2. – 417 с .

58. Черкасова Е. Воспитание речевого слуха у детей с общим недоразвитием речи // Дошкольное воспитание. – 2006. – №11. – С.65-75.

59. Школьник С.Я. Мовні віршовані ігри та вправи з музичним супроводом для дітей-дошкільників, що мають вади мовлення. – Харків: Торнадо, 1999. – 80 с.